

Szakály Ferenc

HÁNY TORDAI MÁTÉ NEVŰ UNITÁRIUS ÍRÓ MŰKÖDÖTT A 16-17. SZÁZAD FORDULÓJÁN?

Egy téves datálás és azonosítás genezise

Az *RMKT*-nak a 17. századi unitárius költészetet magában foglaló XVII/4. kötete az első helyen közli bizonyos Tordai Máténak *Az Izraelnek egy Isteneről, es annak szent Fiáról, az Iesus Christusrol, es az Szent Lélekről valo Enekét* (9-20.). A szerző nevének meghatározása nem okoz gondot, hiszen az az első kilenc versszak főiben precízen megnevezi magát: TORDAI MATE. Ezzel azonban be is fejeződött a versből kihámozható, biztos információk „sora”.

A költemény datálatlan, s mivel kézírata elveszelődött, az írásképből és a fennmaradás körülményeiből sem következtethetünk a megírás időpontjára. Mindazonáltal van egy fogódzónk, hiszen a vers Toroczkai Máté kolozsvári unitárius püspök 1632-ben, poszthumusz megjelent katekizmusának és graduáljának függelékében¹ maradt ránk, amiből következik, hogy a megírás ante quem-je 1632. A költemény azonban tartalmaz olyan utalást is, amely elvezethet bennünket a megírás közelebbi időpontjához. Ez így hangzik:

Az ki lelki örömmel ezeket ki adta,
Isten oltalma alá minden dolgát hatta,
Makonn szent szeretetnek zálagául hatta,
Mert hívek épülését szemeivel látta.²

Vagyis: az énekszerző erős szálakkal kötődött egy bizonyos Makó nevű helységhez; először úgy gondolnánk, hogy annak unitárius lelkésze lehetett.

A hazai unitarizmus első történetírója, Kénosi Tözsér János — az időpont megjelölése nélkül, de az antitrinitáriusok 1570. évi Maros-menti és temesközi térnyeréséhez kötve — úgy fogalmaz, hogy az énekszerző „erat circa illa tempora Mattheus Thorda Pastor Makoiensis”.³ A 17. századi történetíró szerint tehát az a Makó, amelynek lelki épülésén Tordai örvendezik, az akkortájt török uralom alatt élő, népes Csanád megyei mezővárossal azonos.⁴

Az erdélyi unitáriusok — Méliusz Juhász Péter debreceni református püspök gúnyos megjegyzése szerint: „iskolás újonczok” — Basilius István kolozsvári, majd váradi lelkész vezetésével, az 1569. évi nagyváradi hitvita után ingatták meg a sacramentáriusok tiszántúli pozícióit a Körös-Maros-közén, a Maros mentén és a Temesközben. Az antitrinitarizmus innen terjedt át a Dunántúlra, ahol különösen Pécs tájékán vetette meg a lábát erősen. Károlyi Péter nagyváradi református lelkész már egyik, 1570. évi (!) prédikációjában nehezményezte, hogy az erdélyi antitrinitáriusok „futnak nagy erősen sok ecclesiában hivatal nélkül: sok jámbor tanítókat helyekből kifizvén, mint Basilius István Belényesből Basilius Nagyfalvit, a mi atyánkfiát, mindaddig forgolódék, hogy kiexcutiálá hideg téiben háza népével; Makóról azonképen, Simándról, Temesvárról és nagy sok helyekről.” Káro-

¹ *RMK* I. 623. = *RMNy* II. 1544.

² *RMKT* XVII/4. 20.

³ *RMKT* XVII/4. 523.

⁴ A hódoltsági Makóról: *Makó története* I. Szerkesztette BLAZOVICH László. Sajtó alatt.

lyi vádjaira Dávid Ferenc válaszolt *Az egy Atya Istennek és az ő áldott Szent Fiának, az Jézus Krisztusnak istenségekről igaz vallástétel* című vitáiratában: Magát a tényt nem tagadta, csupán az erőszakos és önkényes helyfoglalás vádja ellen tiltakozott: „Az jámborok kiknek Isten a szemeket megnyitotta és a mű vallásunkon vadnak és tanítókat hittanak, refutálják ezen hazugságokat. Mű nekünk hatalmunk nintsen, hogy valakit helyéből kiűznénk, hanem az, aki mondotta: Quia repulsisti Scientiam et ego repellam Te, ne fungaris mihi Sacerdotio!”⁵

Hogy a Maros-menti Makón a 16. század utolsó harmadában valóban létezett unitárius egyházközösség, az több más forrással is igazolható. Amikor az 1570-es évek végén Erdélyben meghasonlás támadt az antitrinitarizmus mérsékeltebb és radikálisabb — Jézus istenségének és imádásának tagadása miatt non-adorantistának nevezett — irányzata között,⁶ a hódoltságiak az utóbbihoz csatlakoztak. Elkeseredett hangú levelekben zúdultak fel amiatt, hogy az erről másként vélekedő (adorantista) hittestvéreik — az olasz Giorgio Biandrata és Fausto Socino mellett éppen Basilius István vezetésével — segédkezet nyújtottak Báthori Kristóf fejedelemnek a non-adorantista Dávid Ferenc lefogatásához és bebörtönzéséhez. S amikor Dávid 1579. november 15-én a dévai börtönben behalt a megpróbáltatásokba, Karádi Pál temesvári lelkész egyenest „az ártatlan ember” „elveszejtésével” vádolta és nemes egyszerűséggel „gyilkosoknak”, „Káin atyjafiainak” minősítette erdélyi paptársait.

Mint az itteni eklézsiák megalapítójára, Basilius Istvánra várt a nehéz feladat, hogy a hódoltsági tractus papjait megbékítse és eltántorítsa Dávid felfogásától. Basilius 1580. évi kiszállása szakadáshoz vezetett az erdélyi és a hódoltsági unitáriusok között: az utóbbiak Karádi irányítása alatt külön egyházkerületté (püspökséggé) alakultak, s velük tartottak a baranyaiak is.⁷ Azon levelében, amelyben Báthori Kristófnak beszámolt útjáról, Basilius Makót is megnevezte a felkeresett helyek között.⁸

1588 nyarán a nagyváradi jezsuita rendházból katolikus misszionárius érkezett a Körös-Maros-közi hódoltságba, amelynek népe már évtizedek óta nem találkozott katolikus igehirdetővel. Marko Pitačić megütközve tapasztalta, hogy a környékbeli katolikusok mily tudatlanok vallási kérdésekben, s nem kevésbé azt, hogy „eam habere duos parochos, alterum calvinistam, arrianum alterum, qui crebro inter se de religionibus suis falsis disceptant, seeseque perstringunt, alter ab uno latere, alter ab altero eiusdem templi concionando... Sectarios autem untramque [így!] (ut turcicam taceam) suos buccinatores et scolas frequentes habere, ad quas etiam catholici sous filios inopia compulsi literis erudiendos, sed verius haeresi imbuendos tradunt.” Eszerint az 1569/1570. évi misszióknak Makón nem sikerült teljes győzelemre vinnie az antitrinitarizmus ügyét. A két protestáns felekezet által közösen használt egyetlen makói templom nyugalmát még a szentháromságtagadók bejövetele után tizennyolc esztendővel is gyakori, éles hitviták dúlták fel. A lakosság negyede — ezt úgyszintén Pitačić állítja — továbbra is megmaradt katolikusnak. A két protestáns felekezet vetélkedése az oktatásügyre is kiterjedt: külön iskolát tartottak

⁵ KANYARÓ Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon (Tekintettel az unitarizmus általános történetére)*. Kolozsvár, 1891. 82–99., az idézet: 82. 8. jegyzet (Károlyi munkájáról: RMK I. 76. = RMNy I. 277.); vö. ESZE Tamás, *A debreceni disputa*. In *A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Bp., 1967. (Studia et acta ecclesiastica... II.) 457–458.

⁶ Antal PIRNÁT, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in der 1570er Jahren*. Bp., 1961. 161–187.

⁷ KANYARÓ F., *i.m.* 103–106.

⁸ „profectionem institueram certis et privatis de causis in eam Ungariae inferioris partem, quae Turcico imperio subiacet, et a Simandino Temesvarinum, hinc Czanadinum, Macovium et Zegedinum usque transii”. Kolozsvár, 1580. nov. 30. Basilius Báthori Kristóf fejedelemnek. BENZÉDI Gergely, *Egyháztörténelmi adatok*. XLIV. *Basilius István levelei*. Keresztény Magvető 14(1879) 390. Vö. KANYARÓ F., *i.m.* 107.

fenn, amelyeket egyaránt nagyszámú diák látogatott, köztük saját iskola nélkül szűkölködő katolikus ifjak is.⁹

Basilius idézett jelentésében olvasható, hogy 1580. évi alföldi útja során úgy találta: az itteni papok azon zsidózó elveket vallják, amelyekért Dávid Ferencet Erdélyben elítélték. Saját bevallása szerint azonban annyira meglepte őket „e halálos nyavalya”, hogy hiába igyekezett őket visszatéríteni az általa helyesnek tartott útra.¹⁰ Noha a szombatosokat, akik a zsidó szokások átvételével keresték a megigazulás útját (nevük is onnan ered, hogy nem a vasárnapot, hanem — zsidó szokás szerint — a szombatot tették meg heti ünnepnapnak),¹¹ több külön felekezetenek tekintették, a makói unitárius egyházközösség utáni nyomozást eszerint a szombatos nyomokra is ki kell terjesztenünk.

A marosvásárhelyi szombatosok — akik közt szép számmal akadtak Makóról ide származottak is¹² — 1595. július 15-én levéllel fordultak a budai pasához. Arra hivatkozva, hogy „mi is disznóhúst meg nem esszük, sem egyéb fertelmes állatot, és egy Istent vallunk, nem hármát” [vagyis: szokásaik hasonlóak a törökhöz], megkülönböztetett bánásmódot kértek maguknak arra az esetre, ha a török hadak, győzelmet aratván a Habsburgokkal szövetséget kötve Báthori Zsigmond fejedelmen, lakóhelyüket elfoglalják. „Ennek a levélnek elküldésében peniglen — közli a szemtanú Nagy Szabó Ferenc — ilyen alkalmatosságot találtak volna: hogy a fenn megírt Eötves Miklós és Eötves Péter makóiak voltak, és volt Makón nékik egy attyokfia, akivel egyik is voltanak ugyan; és azt a levelet akarták annak az attyokfioknak méltatni [értsd: eljuttatni] Makóra, hogy az bévigye az basának Tömösvárra, és onnét osztán küldjék el azt a budai vezérnek. Mely levelet mikor egy embertől elküldötenek volna innet, az útban valami módon kézbe akadt, és mindjártát küldötték Báthori Sigmund fejedelem után Havasföldébe.”¹³

A marosvásárhelyi szombatosok nyilvánvalóan csakis hitsorsosra bízhatták a veszélyes levél Budára juttatását.¹⁴ Ebből következik, hogy Basilius általánosságban mozgó 1580. évi kifakadása a makóiakra is vonatkozik. Hogy az itteni szombatosok az unitáriustól elkülönült, önálló egyházközseget alkottak, vagy — papjával az élén — az egész unitárius közösség szombatosává vált-e, egyelőre nem tudjuk eldönteni. Mivel Basilius kifejezetten zsidózó tiszántúli papokról beszél, az utóbbi látszik valószínűbbnek. Bárhogy történt is, a marosvásárhelyi levél elemzéséből kibomló összefüggések arra utalnak, hogy Makón még 1595-ben is működött — vagy már részben, talán egészében a szombatos irányt követő, vagy nagyobb részében non-adorantistának megmaradt — unitárius eklézsia.

Miközben a makói unitarizmus léte 1570 és 1595 között eszerint vitathatatlan, egyetlen utalásunk sincs az itteni antitrinitárius lelkész(ek) kilétére vonatkozóan. Az első pillantásra mégsem tűnik kifogásolhatónak a magyar unitárius egyháztörténet szorgalmas bűvárának, Kanyaró Ferencnek azon eljárása, hogy — éppen *Az Izraelnek egy Istenéről... való Enekből* általa is idézett fenti sorok alapján — a versszerző Tordai Mátéval azonosítja a korabeli forrásokban név nélkül emlegetett makói unitárius lelkészt. „Mennyi ideig

⁹ Várad, 1588. júl. 18. Pitačić Claudio Acquaviva jezsuita generálisnak. *Monumenta anti-quae Hungariae* III. 1587–1592. Edidit Ladislaus LUKÁCS. Romae, 1981. (Monumenta historica Societatis Iesu a partibus eiusdem Societatis edita 121.) 163–164.

¹⁰ „Fui tamen etiam explorator illorum ecclesiasticorum virosum, qui infecti sunt Judaicis opinionibus atque erroribus illis, quibus obnoxius fuit Franciscus Davidis, contuli illis multa et obstiti, quantum fieri potuit, sed frustra, adeo invasit illos morbus ille lethalis”. BENCZÉDI G., *i.m.* 390.

¹¹ Vö. DÁN Róbert, *Az erdélyi szombatosok és Péchi Simon*. Bp., 1987. (Humanizmus és reformáció 13.), különösen 27. skk. 1.

¹² Az alábbiak alapján állíthatjuk ezt annak ellenére, hogy TONK Sándor szíves közlése szerint a ránk maradt marosvásárhelyi polgárkönyvben nem regisztráltak makói áttelepülőt.

¹³ *Borsos Sebestyén krónikája. Erdélyi Történelmi Adatok* I. Szerkeszti és kiadja gr. MIKÓ Imre. Kolozsvár, 1855. 31–33. (NAGY SZABÓ Ferenc kiegészítései)

¹⁴ Vö. FENYVESI László, *Makó mint hódoltság nagyváros a 16. században*. Makó, 1989. (A makói múzeum füzetek 64.) 31–32.

maradhatott Basilius Belényesen — írja az 1569/1570. évi alföldi misszióról elmélkedve —, sehol kimutatva nem találjuk. Leghíhetőbb, hogy kora tavaszig. Az is valószínűnek látszik, hogy e tavaszon hívta ki Abrudbányából Karádit, Gyulafehérvárról Óvári Benedeket. Karádi 1562. körül Karán-Sebesen élván, jól ismerte e vidéket. Talán Thordai Máté is ekkor állt Basilius mellé, több »erdélyi ifjakkal«.¹⁵

Kanyaró többhelyütt visszatért Tordai feltételezett makói lelkésziségére az unitarizmus e korbéli történetét tárgyaló munkáiban, miközben egyre inkább megfélekedett a feltételes mód használatáról. Az alföldi unitárius egyházszervezet megszilárdulásáról értekezve már ezt írja: „A makói unitárius pap, Thordai Máté, nagy műveltségű ember volt, ki tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte. Több egyházi éneket szerzett, melyek közül nevezetes »Az Izraelnek Egy Isteneről...« szülő...»¹⁶ A Dávid halála után és miatt az erdélyi és a hódoltsági antitrinitáriusok közt támadt meghasonlásról szólva pedig már ezt: „Mert a Karádi Dávidot sirató levele búcsúokmánya a XVI-ik század szépen felvirágozott két országbeli magyar unitárius egyházainak. Karádi 1579. nov. 9-én írta meg végzetes levelét. Értesülvén a lépésről, a simándi prédikátor [Óvári Benedek] is haraggal és gúnyal támadt rá a kolozsváriakra. Vajon makói papunk is hasonlóan kimutatta volna elszakadó érzületét, arra nézve semmi följegyzéssel nem bírnunk. Ámde az a fennmaradt vallástétel, melyet Tordai Máté 1599-ben, »már hanyatlott idejében«, hitéről kiadott, s »mely igaz vallást teljes életében« követett, az akkori idők legtisztább unitarizmusát lehelli. És e három vezérszellem befolyása alatt történeti tényként áll be az a nevezetes tünemény, hogy alföldi ekkleziáink épen buzgó unitárius voltuk miatt szakadnak el a viszonyok nyomása alatt álló s az ellenséges körülményekkel éppen azért megalkudni kénytelen erdélyi anyaegyházról.»¹⁷ Basilius 1580. évi körútját ismertette ezt: „Ki is ment 1580-ban »superintendense és hazája bírának beleegyezésével«. Fölkerezte Óvárit, Karádit és Thordai Mátét. Elnézett Csanádra is s »Makóval szomszédos több helységbe, le egészen Szege dig«.¹⁸ S végül a hódoltsági antitrinitárius egyházkerület megszűnéséről beszámolva ezt: „A XVI-ik század vége felé meghalt Karádi, meghalt Óvári Benedek; őket követte a XVII. század elején Thordai Máté. Vajon mikor dönt ki az utolsó »egyházi férfiú« is azok közül, a kiket Basilius 1570-ben az alföldre behelyezett és 1580-ban még virágzó állapotban ott talált? Bármily hó sáfárjai voltak is az igaz ügynek, elmentek végre azon szoros úton, mely vissza többé nem vezet. Vajon kit hagytak hátra utódlul és vajon akadtak-e utódaik között olyanok, kik a rájuk bízott hagyományt végig híven megőrizték? [...] Ki tudná mindezeket mai napság megmondani!»¹⁹

Kanyaró amúgy is túlon túl élénk fantáziája a századforduló táján még inkább elszabadult. A szoltárfordító Bogáti Fazekas Miklós Baranyába meneküléséről — amelyre 1582 márciusában azért kényszerült, mert az erdélyi zsinatok tilalma ellenére továbbra is ragaszkodott Dávid tanításaihoz — elmélkedve már egyenest ezt írja: „A török hódoltságba érkezvén, valószínűleg felkereste Temesváron Karádit, »az alföldi szentek oszlopát« s Makón Thordai Mátét. Aztán Szegeden keresztül Pécsnek tartott, ahol vendégszerető fogadtatásban részesült.»²⁰

Ahhoz képest, hogy fejtegetései elején Kanyaró mily óvatosan kezelte a Tordai makói papságára vonatkozó feltevést, a végére túlon túl is kerekre sikeredett képet rajzolt annak egész pályafutásáról. Eszerint az 1570-ben Makóra került lelkész azonos egyfelől azzal a Tordai Mátéval, aki 1559/1560-ban megfordult a wittenbergi univerzitáson, másfelől azzal, aki 1599-ben „az akkori idők legtisztább unitarizmusát lehelli“ hitvallást vetett papírra.

¹⁵ KANYARÓ F., i.m. 83.

¹⁶ I.m. 91.

¹⁷ I.m. 104.

¹⁸ I.m. 107.

¹⁹ I.m. 108.

²⁰ Bogáthi szoltárai az árulók és az üldözök ellen. Keresztény Magvető 37(1902) 37., vö. DAN Róbert, Bogáti Fazekas Miklós. In BOGÁTI FAZEKAS Miklós, *Psalterium (Magyar szoltár)*. Bp., 1979. 248.

Nyilván az utóbbi alapján teszi Kanyaró Tordai halálát a „XVII. század elejére”. Tordai — aki Kanyaró hipotézise szerint 1570-től fogva kereken harminc esztendeig szolgált Makón — jó „minősítéseket” kap: ő az erdélyi-hódoltsági meghasonlás nyomán már az alföldi tractus „három vezérszemlének”, majd „a hű sáfároknak” egyike.

Kanyaró fejtegetéseit nemcsak átvette, hanem alaposan tovább is színezte Csanád vármegye kiváló monográfusa, Borovszky Samu. „E közben — írja —, jóllehet Makó város lelkésze a váradai zsinaton aláírta az unitáriusok dogmáit kárhóztató végzéseket, híveit nem akadályozhatta meg abban, hogy az unitarizmus ide is ellátogató tanítványai közöttük hódításokat ne tegyenek. Míg a békésieket Basilius István térítette át az unitárius vallásra, addig 1580. körül Makón a nagyműveltségű Tordai Máté szerzett a szentháromságtagadó elveknek számos proselytát. Tordai 1559-ben végezte tanulmányait a wittenbergi egyetemen, s haza kerülve Erdélybe, egyik lelelkesb híve lőn Dávid Ferencnek. Hihetőleg a tüzes Basilius bírta rá, hogy az alföldre, hívek szerzése végett, kirándulást tegyenek. Felosztották maguk közt a Körös és Maros között; Tordai Makó városát választotta ki, mint legerősebb református központot, hol sikerre számíthatott. A makói pap — Endrédi-e vagy Pankotai? — örömmel kelt vele versenyre; hitvitalkozásokat tartottak, sőt annyira ment a makói kálvinisták liberalitása, hogy templomukat is megosztották az unitáriusokkal. Itteni papszkodása alatt szerzette Tordai egyik egyházi énekét, mely: »Az Izraelnek egy Istenéről és annak Szent Fiáról, és Jesus Christusról és az szent Lélekről« szól. [...] Az utolsó sor is kimutatja, hogy Tordai működése Makón nem volt éppen eredménytelen. Meglehet, ha egy véletlen katastropha közbe nem jő, az unitáriusok meg is erősödtek volna Makón. Hiszen már magyarországi püspökük is volt a temesvári unitárius pap, Karádi Pál személyében.

1596. tavaszán a vad ázsiai hordák ütöttek rá a Körös-Marosközre. Nyomukban egymás után hamvadtak el a legvirágzóbb községek; elpusztult Békés városa s teljesen romhalmazzá vált Makó is. A lakosok elmenekültek, ki a merre tudott; a kiket elfoghattak a tatárok, rabságra hurczoltak. Pankotai János [református] esperes minden bizonynyal Debreczenbe menekült; az unitárius pap, Tordai Máté meg hazájába, Erdélybe. Ez utóbbi ott is mereven megmaradt hitében: 1599-ben »már hanyatlott idejében« vallástételt adott ki hitéről, »mely igaz vallást teljes életében követett«, s mely az akkori idők legtisztább unitarizmusát lehelte.²¹

Bizonyos különben, hogy sem ő, sem Pankotai nem kerültek vissza többé Makóra.²² Borovszky tehát Kanyarónál rövidebbre szabja Tordai makói működését. Kezdetét — indokolás nélkül, logikailag is önkényesen — az 1580. évre, távozását pedig — saját eredményei alapján, miszerint Makó az ún. „tizenöt éves háború” csapásai következtében akkor pusztult el — 1596-ra²³ teszi. Tudni véli azt is, hogy szerzőnk Makóról Erdélybe távozott, s immár ott vetette papírra 1599. február 4-én azt a kelet hely nélküli háromságtagadó hitvallást, amelynek keletkezését Kanyaró kimondatlanul úgyszintén Makóra tette, s amelyből oly messzemenő következtetéseket vont le a hódoltságban hirdetett antitrinitárius hitelvek tisztaságát illetően. Ami Borovszky egyéb „megállapításait” illeti, többségüket még akkor is nehezen fogadhatnánk el, ha egyébként magát azt — egyelőre — el is fogadjuk, hogy Makó unitárius lelkésze Tordai Máté volt. Teljesen a légből kapott azon állítása, miszerint Tordai Dávid Ferenc „egyik lelelkesb híve” lett volna, s még inkább azon megjegyzése, hogy a templommegosztás a makói kálvinisták „liberalizmusából” fakadt volna. A fentebb már említett *Debreceni disputa* tanúsága szerint²⁴ a református lelkészek csupán kényszerből, a lakosságnak a háromságtagadók oldalára hajló részének

²¹ SZILÁGYI Sándor, *Egyháztörténeti adatok. V. Confessio fidei Unitariae, 1599. febr. 4.* Keresztény Magvető 9(1874) 162.

²² *Csanád vármegye története 1715-ig. I. A vármegye általános története.* Bp., 1896. 296–298.

²³ Makó valóban ekkortájt, valószínűleg 1596/1597. fordulóján pusztult el: FENYVESI L., *i. m.* 35. és *Makó története I. i. m.*

²⁴ Ennek alapján készített rövid, de találó leírást KANYARÓ Ferenc is (*i. m.* 83.) arról, hogy miként történt az unitarizmus bevétele. A disputáról készített antitrinitárius változat modern

nyomására engedtek, s az unitáriusok létét — miként Pitačić leírása tanúsítja — utóbb is csak fogcsikorgatva vették tudomásul.

Bár a Wittenbergben tanult, illetve a „makói” Tordai Máté azonosítását hallgatóló-gosan elveti, lényegében Kanyaró gondolatmenetét követi a református egyháztörténetírás klasszikusa, Zoványi Jenő is, aki ekként összegezte Tordai életútját: „előbb ref. tanár, azután unit. lelkész. Mint a marosvásárhelyi iskola rektora háromságvédő részről volt jelen a nagyváradi 1569-i hitván, de már 1570 tavaszán antitrinitárius lelkész lett Makón, hol 1599-ben még életben volt. — Ekkor szerzett egy hitvallást... Egyebeket is írhatott, amik közül később megjelent: *Az Iraelnek egy Isteneről...*”²⁵ A „wittenbergi” és a „makói” Tordai Máté azonosításának hallgatóló-gos elvetése márcsak azért is érthetetlen, mert Zoványi egyetlen „újtása” — miszerint az utóbbi korábban marosvásárhelyi kálvinista tanító volt — kifejezetten alátámasztani látszik azt.

RMKT nemcsak hagyományainak megfelelően, *Az Iraelnek egy Isteneről... való Enek* sajátó alá rendezője, Stoll Béla a jegyzetapparátusban gondosan megrostálta a Tordai Máté életére vonatkozatható adatokat és szakirodalmi alluziókat, s megkísérelte különválasztani azokat, amelyek nem a „mi” Tordai Máténkra vonatkoznak. Elsőnek éppen Zoványi „újtását” iktatta ki, hiszen a hivatkozott forrásból, az 1569. évi nagyváradi disputa naplójából egyértelműen kiderül, hogy Dávid ottani ellenfelének neve nem Tordai Máté, hanem Tordai Ádám volt.

Ezt követően Stoll — bár nem hallgatja el kételyeit az unitárius történész nagyvonuló általánosításaival szemben — visszatér a Kanyaró által vágott csapásra. Hangsúlyozza ugyan, hogy „Tordai Máté makói lelkipásztorkodásának kezdetét nem tudjuk határozottan az 1570. évhez kötni”, végül ő is az 1570. évi ottani szolgálat-kezdésnél köt ki. Stoll is bizonyosra veszi, hogy Basilius 1580-ban Tordait találta Makón, hogy *Az Iraelnek egy Isteneről... való Enek* a makói működés bizonyítéka, és azt is, hogy a „wittenbergi” és a „makói” Tordai egyszemély: „Arra vonatkozólag, hogy Karádival együtt Tordai Máté Makón elszakadt-e az erdélyiektől, nincsenek adataink. Hogy Tordai Máté Makón egy antitrinitárius tanköteményt írt, ez szerzeménye akrosztikonjából és a záróstrófából kétségtelen. Valószínűleg a versíró volt a 70-es években Makón prédikátor, ugyanaz a személy, aki 1559/60-ban Wittenbergben tanult.”²⁶ (Megjegyzendő, hogy az 1595. évi marosvásárhelyi affér makói leágazásai mellett szólnak, hogy nem ugyan személy szerint Tordai, de az ottani antitrinitáriusoknak legalább egy része valóban Karádival és Óvárral tartott. Vagyis: Stoll Kanyaró feltevése felett gyakorolt burkolt kritikája e ponton indokolatlannak tűnik.)

Stoll Béla legtávlatosabb megfigyelése a következő: „Tanköteményében Tordai Máté a bibliának Istenre, Jézus Krisztusra és a Szentlélekre vonatkozó passzusait szedte versebe, mint ahogyan azt Enyedi György tudományos jellegű, vaskos teológiai művében, az *Explicationes Locorum Veteris et Novi Testamenti*-ben²⁷ tette, amely munkáját 1598-ban Toroczka Máté Kolozsvárott nyomtatásban is megjelentette[...] Minthogy Tordai Máté Enyedi művétől sugallva írta meg antitrinitárius programénekét, ez a körülmény tanköteményének keletkezési idejét az *Explicationes* létre jötté utánra lokalizálja. Lehetséges, hogy kéziratban olvasta a könyvet. Ha csak nyomtatásban, akkor tanversét 1598 után, a századfordulón szerezte.”²⁸

A Stoll által felfedett — meggyőződésünk szerint fontos — nyom számos problémát vet fel: Makó ekkortájt már elpusztultan, üresen állt, s így makói lelkész aligha írhatta róla, hogy az ottani „hívek épülését szemével látta”. Bízvást elvethetjük azon, másik

kiadása: *Régi magyar drámai emlékek*. Sajtó alá rendezte, valamint a bevezetést írta KARDOS Tibor és DÖMÖTÖR Tekla. Bp., 1960. 653–722.

²⁵ *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette LADÁNYI Sándor. Bp., 1977. 649.

²⁶ RMKT XVII/4. 523–524.

²⁷ RMK II. 281. = RMNy I. 836.

²⁸ RMKT XVII/4. 525.

feltevést is, miszerint a makói lelkész fantáziáját Enyedi — ismeretlen időpontban befejezett — kéziratának olvasgatása ragadta meg, hiszen aligha valószínű, hogy az eljutott a kolozsváriakkal hadilábon álló, a szombatosság irányában elmozdult hódoltsági egyházközségekhez.

Ugyancsak az erdélyiek és az alföldiek közti feszült viszony ébreszt gyanút az iránt, hogy a szóban forgó éneket — lett legyen az bárki — a makói szentháromságtagadó lelkész írta volna. Enyedi György — aki 1592 későnyarától 1597. november 27-én bekövetkezett haláláig töltötte be az erdélyi unitárius superintendensi tisztelet — ugyan az „orthodox” antitrinitáriusok szemében maga is gyanús volt, hogy bizonyos mértékig hajlik Dávid Ferenc újításainak elfogadására, de a politikai viszonyok nyomása alatt kénytelen volt hitet tenni Krisztus imádása mellett. Az akkor Krakkóban működő Fausto Socino — Dávid egyik elveszejtője — provokatív célzatú kérdéseire 1596-ban kitérő, de kompromisszumra hajló hitvallást tett, s felettébb óvatosan írta körül álláspontját a *Explicationes*ben is: „Amiképpen Isten megérdemli vala az imádást azért az ő hatalmasságáért, mellyel Dávidnak sok nemzetségeket vetett vala birodalma alá, így Krisztus is az ő hasonló birodalmáért imádást érdemel.” Vagyis: Krisztus ugyan megérdemli, hogy imádják, de nem azért, mintha Istennel egylényegű lenne.²⁹

Hasonló kompromisszum fogalmazódik meg Tordai Máté tanköteményének már pusztán a címében is. Jelzi ugyan, hogy Izraelnek csupán egy Istene volt, de — azzal, hogy Krisztust nem emberi lényként, hanem „annak szent fiaként” aposztrofálja, azt is, hogy a Megváltót — sőt a címben úgyszintén megnevezett Szentleket is — köteleo tisztelet tárgyának tartja. Bajosan képzelhető el, hogy a valószínűleg már nemcsak non-adorantista, hanem szombatos makói lelkész, amennyiben valamilyen úton-módon mégis eljutott hozzá Enyedi kézirata — ez ugyanis elengedhetetlen feltétele, hogy Enyedi gondolatmenetét követő éneke a török dúlás előtti Makón keletkezhessek —, pontosan ezt a művet ítélte alkalmasnak arra, hogy saját hitvallását lírai formában kifejtse.

Ráadásul egyáltalán nem bizonyos, hogy Tordai Máté Enyedi kátéjának latin változata alapján dolgozott, hiszen az 1619-ben — úgyszintén Toroczkai Máté fordításában és gondozásában — magyarul is megjelent, s a jelek szerint ennek a változatnak jóval nagyobb visszhangja volt, mint latin előzményének.³⁰ Emlékeztetőül: Tordai Máté éneke keletkezési idejének meghatározásához egyetlen biztos fogódzónk van, s ez 1632. Pusztán azon az alapon tehát, hogy a záró versszakban a „Makó” helynév szerepel, valamint hogy a makói antitrinitárius egyház léte a 16. század utolsó harmadában valóban igazolható, azt a lehetőséget sem lehet kizárni, hogy az ének nem a századforduló táján, hanem 1619 és 1632 közti évek valamelyikében keletkezett.

Mivel felettébb valószínűtlen, hogy a makói háromságtagadó egyház a város 1603. évi újjátelepülése után feltámadt volna,³¹ nyilvánvaló, hogy az eddigi kiindulópontot: „Makó” lokalizálását kell közelebbi vizsgálat alá vennünk. *Az Izraelnek egy Isteneről ... való Eneket*

²⁹ ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*. Sajtó alá rendezte LADÁNYI Sándor. Bp., 1977. 123–128.

³⁰ RMK I. 494. = RMNy II. 1187., vö. TÓTH Kálmán, *Könyvnyomtató Makai Nyíró János deák. Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Kolozsvár — Bukarest, 1957. 589–600.

³¹ Állítjuk ezt annak ellenére, hogy Színi István jezsuita 1615. évi jelentése megengedi a feltevést, hogy a városban még a 17. században is akadtak unitáriusok: „Fere sono tornato dalla missione fatta verso Teomeosvar, Mako, Szegedino. Confessioni solamente generali da 135, altre insieme con queste più di 600. Tra questi non mancorno heretici ripacificati con Christo, battezzate alcune figliole degli arriani già convertite”. Belgrád, 1615. ápr. 10. Színi Bartholomaeus Kasiácnak. *Erdélyi és hódoltsági jezsuita missziók I/1. 1609–1616*. Sajtó alá rendezte BALÁZS Mihály, FRICSY Ádám, LUKÁCS László, MONOK István. Szeged, 1990. (Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 26/1.) 235.; Véljük ezt azért, mert a törökkori Makó történetének áttekintése során (*Makó története I. t.m.*) semminő nyomát nem találtuk ott antitrinitáriusoknak.

minden ismert körülmény Toroczkai Máté kolozsvári unitárius püspök köréhez köti. Az általa két ízben is kiadott Enyedi-mű gondolatmenetét követi, s az ő graduáljához csatolva jelent meg. E ponton óhatatlanul eszünkbe ötlük, hogy nemcsak a Maros mentén, hanem Kolozsvár tőszomszédságában is van egy szóképében az énekben szereplő „Mako”-hoz igencsak hasonló nevű helység: a Kolozs megyei Mákó.³² Márcsak azért is elképzelhető, hogy Tordai Mákóra gondolt, mert az ének nem jár el következetesen „a” és az „á”, illetve az „o” és az „ó” megkülönböztetésében. Ennek az azonosításnak csupán az mond ellent, hogy az unitárius topográfiát nyilván mindenkinél jobban ismerő Kénesi Tőzsér János nem a közeli Mákóra, hanem a távoli Makóra „tippelt”. Amennyiben azonban bebizonyosodnék, hogy Mákón a 17. század első évtizedeiben éltek antitrinitáriusok, úgy problémáink maguktól megoldódnának, s az énekszerző Tordai Máté visszakerülne oda, ahol feltehetőleg valóban élt: Kolozsvárra. Ez esetben nyilvánvalóan mákói lelkészt kellene tisztelnünk benne, aki márcsak a közelség okán is szoros kapcsolatot tarthatott a kolozsvári hierarchia csúcsain elhelyezkedő Toroczkaiakkal, s éppenséggel az sem elképzelhetetlen, hogy segédkezett Toroczkainak Enyedi munkáját magyarra fordítani.

Amennyiben az énekben szereplő „Mako” — miként azt az egyelőre hiányzó láncszem ellenére is erősen hisszük — Mákóval azonos, magától lebomlik az az elődeink által nagy erudícióval, de kevés kritikával felépített gondolatsoor, amely Tordai Máté makói lelkészkedését volt hivatott igazolni, s amely — ideje kimondani — mindössze azon alapult, hogy a Tordai és a Makó név egyazon énekben fordul elő. Bízvást elvethetjük tehát, hogy a Basilius által Makóra igazolhatóan behelyezett — és ott még (feltéve, ha ugyanazon személy volt) 1580-ban és 1588-ban is működő — antitrinitárius lelkészt Tordai Máténak hívták volna, s hogy ő — a hódoltságig egyházak szellemi színvonalának ékes bizonyosságaként — több irodalmi alkotást is hagyott volna maga után.

Mivel illetéktelenül eszik az egyetlen olyan megfontolás is, ami az ének keletkezését a 16. század 70-es vagy 80-as éveire köti, természetesen nem lehetett azonos azzal a Tordai Mátéval sem, aki 1559/60-ban megfordult Wittenbergben. Ezt a lehetőséget egyébként is eleve kizárja Laskói Csókás Péternek a Wittenbergben megfordult magyarok-ról a helyszínen készített, 1585. évi jegyzéke. Laskói évről évre haladva gondosan sorra veszi a Wittenbergbe beiratkozott magyarokat, s helyenként hosszabban-rövidebben utal az említettek későbbi pályafutására, sorsára is. Amikor például az 1555. évnél kolozsvári Basilius Istvánhoz ér, a következőt írja: „végül hazájába visszatérve igaz hitét és vallását megtagadta és átmenekült az unitáriusok táborába, neve és lelke örök kárára”. Krasznai Ferenc neve után (az 1556. évnél) ez olvasható: „később hazájába visszatérve keresztény hitét megtagadta neve és lelke örök elvesztésével, s átment az unitáriusok táborába”. Az 1560-ban beiratkozott Tolnai Lukácsról megjegyzi, hogy „hazatérve az én hazámba [a Dunántúlra] a lelkési tisztet dicsőségesen folytatta, de Arius atyát követte, mert a köz-zsinat nem választotta meg püspöknek, nevének gyalázatára az unitáriusok táborában forgolódott sokáig, végül is elhallgatott”. Az 1557. évi seniort, Méliusz Juhász Pétert viszont megdicséri: „mielőtt új tagokat vett volna fel, hazájába hivatott, hogy segítségére legyen az unitáriusok ellen küzdő hazának”.³³

Ha Laskói a megrótt Tolnaival egyazon évben Wittenbergben diákoskodott Tordai Máté vallásváltoztatásáról nem szól, úgy bizonyítottan vehetjük, hogy az nem is következett be. Vagyis: a „wittenbergi” Tordai Mátét semminő antitrinitárius íróval nem lehet azonosítani. (Egyébiránt meglehet, hogy ez a — hazatérte után nyilvánvalóan református lelkészként tevékenykedő — Tordai Máté az 1554. évi óvári zsinaton tisztai superintendenssé választott Tordai Demeter fia és az említett Tordai Ádám marosvásárhelyi református

³² GYÖRFFY György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* III. Bp., 1987. 362–363., és BALÁZS Éva, *Kolozs megye kialakulása*. Bp., 1939. (Település- és népiségtörténeti értekezések 3.) (Kolozsvártól mintegy 30 km-re, ma: Macau)

³³ BALÁZS László, *Laskai Csókás Péter „De homine” című művének előszavából*. In *Tanulmányok és szövegek a magyarországi református egyház XVI. századi történetéből*. Bp., 1973. (Studia et acta ecclesiastica... III.) 1018–1019.

rektor fivére volt.)³⁴ Ezzel elszakadt az utolsó szál is, amely a versszerző Tordai Mátét a 16. század derekához kötötte, s egyszersmind megtisztult a terep a Tordai Máté (vagy Máték) által jegyzett írásművek helyes értelmezése előtt.

Az *Izraelnek egy Isteneröl ... valo Enek* mellett két további ilyen frás ismeretes: a már emlegetett 1599. évi *Confessio fidei unitariae*, valamint Báthori Zsigmond fejedelem titkáranak, Jacobinus János kolozsvári nótáriusnak *Brevis enarratio rerum, a Serenissimo Transylvaniae principe Sigismundo Anno MDXCV. gestarum* című, 1596-ban kinyomtatott krónikájához frott latin nyelvű distichon.³⁵ Kénosi Tözsér ez utóbbi szerzőjét is *Az Izraelnek egy Isteneröl... valo Enekével* azonosította, Stoll ezzel szemben leszögezi, hogy „más Tordai Máté volt ez a személy”. Az, aki 1599-ben deáknak mondja magát az antitrinitárius hitvallásban, s aki a kolozsvári egyház 1600. évi számadáskönyve szerint graduál számára való pergament vásárolt. Ez utóbbi adat valóban összhangba hozható „az unitárius egyháztörténetnek azzal a megjegyzésével is, hogy Tordai Máté sok éneket gyűjtött össze a graduál megékesítésére”. Ezt a Tordai Mátét Stoll „városi tisztviselő-egyházfinak” és „énekeket gyűjtő kántornak(?)” minősíti, éppúgy lehetett azonban egyház ügyeiben eljáró tekintélyes kolozsvári polgár, a városgazdaság felelős tisztviselője vagy éppenséggel tanító is. Nem feltétlenül pályakezdő tehát, miként azt — „deákságát” túlhangsúlyozva — úgyszintén Stoll véli,³⁶ hanem oly élemedetebb korú személy, akire valóban ráillik az 1599. évi hitvallás azon hangsúlyos kitétele — erre viszont Stoll nem utal —, miszerint az író azt „már hanyatlott idejében” vetette papírra.

Miután valószínű, hogy *Az Izraelnek egy Isteneröl...valo Enek* topográfiai utalása tényleg a Kolozs megyei Mákóra vonatkozik, és ezzel a megírás időpontja időben jóval hátrébb helyezhető, elveszik a „makói” és a „kolozsvári” Tordai Máté szembeállításának egyetlen létalapja. Joggal feltehető, hogy a szóban forgó frások egy és ugyanazon — a Toroczkai Máté püspök kolozsvári környezetében tevékenykedő, a szomszédos Mákóval valamint szoros kapcsolatban álló — személytől származnak. Ha viszont így áll a dolog, legott elvethetjük azon feltevéseinket, miszerint Tordai unitárius lelkész lett volna, hiszen a lelkészeket nem volt szokás a „deák” jelzővel illetni. Továbbá: ez esetben *Az Izraelnek egy Isteneröl ... valo Enek* is nehezen keltezhető — miként azt fentebb megengedtük — Enyedi György műve magyar fordításának megjelenése, tehát 1619 utánra. Ha ugyanis 1599-ben a szerző „már hanyatlott idejében” levőnek ítélte önmagát, húsz esztendővel később aligha lehetett az élők sorában, vagy ha mégis, akkor sem lehetett olyan jó erőben, hogy egy ilyen nagy terjedelmű ének elkészítésére vállalkozhassék.

Ez a belső ellentmondás azonban kiküszöbölhető, hiszen a minden jel szerint Toroczkai környezetéhez tartozó Tordai kéziratban is használhatta a püspök magyar fordítását,³⁷ sőt — mint arra fentebb már utaltunk — maga is résztvehetett a fordítás munkájában. Ha pedig — miként Stoll Béla véli — Tordai éneke Enyedi *Explicationeseinek* latin változata nyomán keletkezett, ez a gond eleve elesik: a megírás dátuma felettébb közel kerül a szerző egyéb, a századforduló táján keletkezett frásaihoz, amiből persze az is következik, hogy Tordai 1599-ben aligha lehetett olyan „hanyatlott” korú, mint maga állítja. E kérdéseket nyilvánvalóan el lehet majd dönteni a kolozsvári levéltár anyagának behatóbb vizsgálata alapján, amire azonban — mivel az csak töredékesen áll rendelkezésünkre az Országos Levéltár filmtárában — az ismert nehézségek miatt egyelőre nem vállalkozhattunk.

Ez a vizsgálat egyszersmind választ adhat arra a kérdésre is, hogy volt-e — és ha igen, milyen — rokoni kapcsolat Tordai Máté, illetve a Dávid király zsolttárait lefordító s Toroczkai Máté énekeskönyvét 1632-ben közreadó Tordai János — élete végén kolozsvári unitárius lelkész — között. Az utóbbi, saját megjegyzése szerint, 1597-ben született,³⁸

³⁴ RMKT XVII/4. 523.

³⁵ RMK II. 262. = RMNy I. 760.

³⁶ RMKT XVII/4. 524.

³⁷ Toroczkai 1615 decemberében már nem élt, Enyedi-fordítása így ez előtt keletkezett. RMKT XVII/4. 553.

³⁸ RMKT XVII/4. 572. skk.

vagyis azon évek közepén, amelyre Tordai Máté irodalmi működése, egyben legaktívabb korszaka is tehető. Ilyen körülmények közepette különös súlyt kap az a tény, hogy János 1632-ben oly fontosnak találta az unitárius egyháztörténet tudomása szerint³⁹ a külön is kinyomtatott *Az Izraelnek egy Istenerő... való Eneket*, hogy azt mind Thoroczkaí graduáljához, mind saját *Reggeli és Estvéli Könyörgéseihez* hozzáillesztette. Vajon nem arra utal-e ez a buzgalom, hogy az ének sorsa különösen a szíven fekdött: talán, mert ugyancsak tollforgató atyjának kívánt kiadásával örök emléket állítani?

Cifka Péter

VIRÁG BENEDEK EMLÉKMŰVE

1.

Vörösmarty Mihály 1833-ban írta *Budai temető* című négy sorosát:

Hamvait e környék fedi a szent keblű *Virágnak*;
Sírja fölött régen kis fakeresztje bedőlt:
Emléket neki egy jobb kor fog emelni, öröklőt,
S azt, hogy hű fia volt, a haza írja reá.

Honnan rezignációja? Miért tolta egy megjavult jövőbe a „szent keblű” poéta elismertetését? Hiszen tudta, igen, bizonyíthatóan tudta, hogy ebben az ügyben a jelen sem tétlen: Virág emlék-domborművére évek óta országos gyűjtés folyik, Döbrentei Gábor 1855 május 20-án röpiratot jelentetett meg: *Virág Benedek emléke készen áll Budán Ferenczy műtermében 1834-beli november óta*. Beszámolt benne a gyűjtés történetéről, állásáról, és felsorolta az áldozatkész tisztelőket. Ezek listájában olvashatjuk:

„Egyed Antal apát, földvári plébános, m. t. társasági levelező tag küldött Vörösmarty Mihály táblabíró, m. t. társasági rendes tag által Április 25 d. 1831 d. 2 P. f.” (Kiemelés: C. P.) Vörösmarty tehát már 1831 óta nemcsak tudott a szervezett gyűjtésről, hanem — hacsak közvetítőként is — részt vett benne, (ahhoz, hogy adakozóként is részt vehessen, bizonyára egyetlen nélkülözhető forintja sem akadt) sőt: valószínűleg a Ferenczynél készülő emlék gipsz modelljét is látta. Miért hát a két évvel később írt *Budai temető* sóhajos hangulata? Választ az említett röpirat tanulmányozásától várhatunk. E munka közben kirajzolódik előttünk Virág Benedek kultuszának története is, és remélhetünk még néhány további, művelődéstörténeti vonatkozású adalékot: miként alakult irodalom és képzőművészet, írók és képzőművészek kapcsolata a reformkor évtizedeiben.

Nos: a „szent öreg” 1830. január 30-án hunyta le szemét hideg budai lakásán, és kevésel a gyász után egymástól függetlenül ketten is mozgalmat indítottak emlékezetének megörökítésére. Az egyik Döbrentei Gábor volt, a másik Reseta János, a német irodalom tanára a pesti egyetemen, emellett királyi könyvvizsgáló, azaz cenzor, aki nevét elsősorban azzal a tapintattal tette emlékezetessé, amelyet Petőfivel kapcsolatban tanúsított. Székesfehérváron született, Virágnak először tanítványa volt az ottani gimnáziumban, majd írói próbálkozásaihoz tanácsot kérő famulusa, végezetül jó barátja. Végrendelete — amellyel többtízezer forintos alapítványokat hagyott szülővárosára — módos és adakozó embernek mutatja. Így hát joggal feltételezhetjük — bár semmi bizonyító adat sincs a kezünkben — hogy nemcsak barátja volt a nélkülözhető poétának, hanem azok közé tartozott, akik szerelmes tiltakozását okosan megkerülve olykor egygel-mással segítették is őt. Az emlékező szervezkedésből mégis hamarosan kimaradt. Vagy azért, mert — mint a röpirat is mondja — „környülállása akadályoztatá”, vagy azért, mert a bár kitűnően szervező, de hírhedten hű Döbrenteiével való közösködés nem volt inyére. Tény: azonkívül, hogy őt a röpirat mint

³⁹ RMKT XVII/4. 525.